

**СОЦІОКУЛЬТУРНІ ЧИННИКИ ЕФЕКТИВНОСТІ
ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВО-ПОПУЛЯРНОЇ
КНИГИ ХІХ СТ.**

На прикладі українських науково-популярних видань ХІХ ст. досліджено соціокультурні чинники ефективності та доцільності їх формування.

Ключові слова: *українська науково-популярна книга, соціокультурний розвиток, інформаційне суспільство, соціальні комунікації, соціокультурна творчість.*

На примере украинских научно-популярных изданий ХІХ в. исследованы социокультурные предпосылки эффективности и целесообразности их формирования.

Ключевые слова: *украинская научно-популярная книга, социокультурное развитие, информационное общество, социальные коммуникации, социокультурное творчество.*

One of the example of the ukrainian popular science publications of the 19th century, it has been investigated the sociocultural factor of the effectivity and expediency of their forming.

Key words: *Ukrainian popular science book, social and cultural development, the information society, social communication, social and cultural creativity.*

Історія формування української науково-популярної книги — цікава і багатогранна сторінка в українській культурі. ХІХ ст. — початок її зародження як виду літератури. Подібна тематика ще не була предметом досліджень українських науковців.

Кожен етап у соціокультурному розвитку людства — це особливий стан, коли поєднується набутий і зафіксований у соціальній пам'яті досвід з неповторним контекстом існуючої нині реальної соціальної ситуації. Сучасний етап характеризується неабиякою складністю, оскільки вирішити проблему самозбереження і розвитку лише на рівні окремо взятого суспільства стає практично неможливим. Певні проблеми не є локальними і переходять у категорію глобальних. Відбувається паралельне співіснування явищ, протилежних за своєю сутністю і спрямованістю. З одного боку, процеси диференціації та наростання тенденцій децентралізації, автономізації, що супроводжується виникненням нових держав на світовій арені, з іншого — феномен масштабної інтеграції (реалізація створення єдиної Європи).

Сучасний період розвитку України як цивілізованої держави позачений об'єктивно закономірним процесом долучення до інформаційного суспільства, що є основою переходу економіки в її постіндустріальну фазу, формування правової громадянської держави, скерованих на підвищення життєвого рівня всього народу країни. Його характерною ознакою є посилення ролі знання, інформації, перетворення їх на головну цінність суспільства, нову економічну категорію,

пріоритетний ресурс і рушійну силу соціально-культурного розвитку [1, с. 148–149].

У подібних умовах важливого значення набуває завдання формування інформаційного простору держави, як необхідного середовища для розвитку комплексної індустрії отримання, генерування, переробки й використання інформації, функціонування всіх інформаційних процесів, зокрема історичних [2, с. 42]. Однак актуальним було і залишається створення інформаційного простору соціальної сфери, в якій здійснюються всі форми, види, процеси культурної життєдіяльності людей, реалізуються соціальні перетворення, адже сучасне культурознавство розглядає культуру як універсальну характеристику всіх видів людської діяльності. Культура — не лише сукупність матеріальних та духовних надбань людства, «друга натура», яку створює людина для забезпечення своїх нагальних потреб, але і якісна характеристика людської діяльності, показник одухотворення різних аспектів людського буття, міра співвідношення «земного й небесного» в самій людині та результатах її творчої активності. Ступінь розвиненості, розгортання культури — це ступінь визволення людини, незалежності її поступу від «закона гріха і смерті» — насильних зовнішніх чинників — та міра свідомості, добровільної гармонізації своїх поривань із «досконалим законом свободи». Ступінь розвиненості культури особистості виявляється поміж іншим і в тому, наскільки людина орієнтується в історично визначених способах сприйняття світу, вміє вводити їх у діалог зі своїми потребами та розумінням світу, ускладненням буття в ньому. У понятті «культура» людина та її діяльність є синтезуючою основою, оскільки культура — це витвір людини, результат її творчих зусиль. У культурі людина являє собою не тільки істоту, але і творіння, що створює себе, через суперечність формує внутрішню єдність.

Поняття ефективності соціальної комунікації розроблялося переважно в соціології масової комунікації (Б. Грушин, С. Мельник), хоча окремі моменти висвітлювалися під час аналізу надійності інформації в межах теорії й методології (А. Волова, В. Паніотто, Ю. Яковенко), а також дослідження міжособистісної комунікації в її соціально-психологічному аспекті (Є. Головаха, Н. Паніна). Ефективність соціальної комунікації частково розглядалася у сфері соціології політики (С. Алексухін, Ю. Єрмаков, Г. Почепцов, Р. Фур) та соціології організації (В. Доблоєв).

Для розгляду еліти як своєрідної соціальної групи, що не лише виконувала і виконує креативну функцію в суспільстві, а й впливає на канали розподілу та передачі інформації, фактично комунікаційні системи в суспільстві, використовувалися праці Г. Моски, Ф. Парето, Р. Ароно.

Під час вивчення концепції ефективності соціальної комунікації довелося звертатися до ідей сучасної економічної теорії, які

стосуються ефективності (О. Мочерного); філософських інтенцій Й.-Х. Гадамера та ін.

Мета — на прикладі українських науково-популярних видань XIX ст. дослідити соціокультурні чинники ефективності та доцільності їх формування.

У багатьох сучасних дослідженнях наголошується на тому, що національна свідомість українців існувала на найпримітивнішому рівні: вони знали, ким вони не є — католиками, росіянами тощо, оскільки відмінності в мові, релігії, одязі, звичаях та ін. легко з'ясувалися на побутовому рівні. Однак вони не знали, частиною якого більшого народу є [3, с. 12].

Дозволимо не погодитися з автором означеної праці ось у якому аспекті. Один той факт, що українці розуміли свою національну належність і чітку відмінність культури від інших, уже є достатнім для оцінки їх високої самосвідомості. Інша річ, коли йдеться про менталітет і душу українця — добру, чутливу, здатну помиритися з найбільшим ворогом, аби намарно не витратити часу, відведеного людині для творення і творчості в щоденній праці. Ще І. Франко писав про український народ, що він має свої гріхи, не менші й не більші від інших народів. Але ж цей український народ «своєю кров'ю і своїми кістками писав історію своєї боротьби за волю і в найтяжчій добі татарських погромів та великої руїни не затратив думку про свободу і...народ, котрий в наші дні витворив з-поміж себе штунду, котрий у своїх приповідках, піснях і казках поставив такий тривкий пам'ятник своєї здорової, розумної, чесної мислі, своєї прихильності до світла, справедливості; ...народові, котрий помимо довговічного гніту і руйнування не затратив почуття своєї людської гідності, не поклонивсь ні котрому з переможених тиранів» [13, с. 166]. Інший аспект, коли йдеться про соціально-економічні, політичні фактори, продиктовані «державними» в різний час «владиками» на території України щодо українського народу, зокрема селянства: високі плата за навчання дітей, податки; свідоме і послідовне нищення української мови й ін. Є. Олесницький у 1892 р. зауважував стосовно системи податків: «...як податки безпосередні, а іменно ґрунтовий і домовий, так і посередний, т. є. комсумційний, опираються в нашому краю переважно на людности селянскої, котра, з одної сторони, маючи вільний обшар ґрунтов, тим самим уже платить від них більший податок ґрунтовий, а з другої сторони, людність селянска єсть найзначніша числом, отже спотребовує найбільше тих артикулів поживних, від котрих платиться податок консумційний, а тим самим платить найбільше того податку» [9, с. 15].

Свого часу інший учений Є. Рудницький писав, що висока родючість українських земель мала не лише сприятливі, а й абсолютно некорисні політично-географічні результати. Вона спрямовувала й наставляла українців винятково на землеробство, а це зумовлювало, у свою чергу, вузькість політичної думки, що спричинило

самовдоволення й не допускало до витворення збірного духу [10, с. 67]. Слід посперечатися із цим автором, аргументуючи вищенаведеними фактами.

Дослідник Я. Грицак, зокрема, зауважує, що вчені, які твердять про існування нації й національної свідомості задовго до XIX ст., значною мірою залежать від свідчень історичних джерел, які написані елітою [3, с. 4]. Але історія має численні приклади, коли ці джерела, призначені для майбутніх поколінь, свідомо нищилися саме для того, щоб вони не збереглися.

Однак повернемося до праці Я. Грицака, в якій він пише, що маси жили ізольовано у своїх місцевостях і, будучи напів або зовсім неписьменними, не залишали після себе літописів. Головним же способом самоідентифікації була конфесійна належність або підданство панові, монархові й ін. За часом така ідентифікація могла збігатися з етнічними межами й становила основу для формування національної свідомості, яка відповідала тогочасному стану суспільства, адже окремі суспільні верстви і класи жили ізольовано, що не дозволяло формувати національну свідомість широкого загалу в цілому.

У багатьох книгознавчих дослідженнях наголошується, що становлення науково-популярної книги відбувалося протягом усього XIX ст. й завершилось у його кінці. Як зазначає російська дослідниця Л. Кастроліна, науково-популярна література викладає науку як систематизоване знання про суть тих чи інших явищ об'єктивного життя, ретельно добираючи з науки здебільшого те, що має світоглядне, соціально-політичне або широке народногосподарське значення, те, що дозволяє формувати в читача здатність до творчого роздумування і пізнавального інтересу як мотиву до діяльності. Науково-популярна книга не призначена для того, щоб набувати наукову соціальність або ж підвищувати кваліфікацію, вона не може замінити ні підручника, ні виробничої інструкції [5, с. 37–38].

Сьогодні в Україні існує немало праць, що розглядають у зв'язку з активізацією історичних досліджень і розробкою цілісної концепції історичного шляху українського народу українську книжкову справу як історичне явище [6], роль друкованого слова у вихованні національної свідомості й формуванні політичного мислення [17], історію видавничої справи [11].

Що стосується XIX ст., то саме тут друковане слово, книга, преса, література в цілому, мали посісти провідне місце в національному житті України, а саме: література, згідно з висловом Є. Маланюка, «в системі інших мистецтв — стала вогнищем національного життя протягом майже всього XIX століття». А І. Франко у своїй праці «З останніх десятиліть XIX в.», характеризуючи передусім розвиток «українсько-руської» літератури, звертав увагу в цьому «хронологічному часовому періоді» на «ще щось далеко більше», зокрема на розвиток цивілізації та силу національного почуття. Саме в цьому життєвому контексті, як наголошує письменник, ніколи до цього

часу «на ниві нашого слова не було такого пожвавлення, такої маси конфліктів, суперечливих течій, політики різних думок і змагань, тихих, але й глибоких переворотів» [13, с. 471].

Що ж стосується розвитку та становлення української науково-популярної книги, то ще в 30-х рр. XIX ст. виходить друком немало творів українською мовою під впливом членів Кирило-Мефодіївського братства. Книжка із сільського господарства, як і сільськогосподарська освіта взагалі, надзвичайно цікавили братчиків. Проте їх наміри не були реалізовані, оскільки катастрофа 1847 р. розігнала їх, а разом із цим і мрію про українську науково-популярну книжку.

Однак уже через десять років зусиллями братчиків ці наміри почали здійснюватися. П. Кулішеві вдалося опублікувати першу в історії серію українських книг, призначених для читача-селянина [7, с. 49]. Її так звана «Сільська бібліотека» видавалася протягом 1860–1862 рр., і за цей час вийшло друком 39 випусків. Саме із цієї серії прийнято вести відлік існування масової книги українською мовою, зокрема, призначеної для читача-селянина. О. Кониський у Петербурзі встиг надрукувати немало підручників, а центрами їх розповсюдження були Київ, Полтава, Чернігів, Одеса. Доходили ці книги і до Львова. Студентська молодь поширювала їх у селах. Наприклад, згідно з А. Козаченком, у 1862 р. та на початку 1863-го р. на Чернігівщині місцевий лікар С. Ніс організував 53 пункти розповсюдження книжок (при школах, лікарнях тощо), які обслуговували 72 контрагенти (інтелігенція, учні, священники). За два роки вони поширили 83 назви, 7263 примірників на суму понад 900 крб. [7, с. 31].

У Петербурзі громадським коштом М. Костомарова за участю того ж П. Куліша друкували науково-популярні книжки. Певним чином українська науково-популярна книжка поступово стає товаром, оскільки призначена не тільки «для любителів і ревнителів». Свого покупця книжка мала і в селі. «Кобзар» Т. Шевченка став найчитабельнішим виданням часу, а російські видавці навіть судилися за нього [7, с. 31].

Через не дуже сприятливі умови, зокрема і здебільшого цензурні, українські книжки друкували в Росії. Хоча під час «перепочинку» (з 1857 р.) дещо виходило друком і в Україні завдяки громадам. Їх центрами були Київ, Чернігів, Полтава, Харків. Саме в цей час виникає спеціальна форма науково-популярного, масового видання — «метелики». Як писав А. Козаченко у вищезазначеній праці, це були доволі приємні зовні видання, в кольоровій обкладинці, друковані великим, чітким шрифтом. До того ж політика російського керівництва перед польським повстанням 1863 р. певним чином допомагала такому розповсюдженню української книжки і, більше того, українську мову визнавали, дозволяли видавати літературу і навіть друкувати на державні кошти [7, с. 52].

Науково-популярні видання того часу стосувалися питань медицини, природознавства, історії України, з'являлися видання

довідково-практичного характеру. Це були ті ж «метелики», які часто публікували серіями. Та були й видання, розраховані на декілька випусків (наприклад, «Розмови» Іванова-Костомарова) [7, с. 371].

У контексті цього дослідження слід згадати творчість М. Драгоманова, адже він став однією із жертв хвилі репресій проти українського руху, що завершилася Емським указом 1876 р. [4, с. 589]. За особистим наказом Олександра II, Драгоманова 1875 р. звільнено з Київського університету, після чого він виїхав за кордон у 1876 р. й оселився в Женеві, де почав видавати збірник «Громада» — перший український журнал політичної спрямованості — та брошуру українською, російською й західноєвропейськими мовами. Будучи науково-популярними за змістом, вони мали політичне спрямування.

Саме для здійснення «розумової пропаганди» М. Драгоманов створив українську друкарню в Женеві, щоб розпочати системне видання української соціалістичної літератури. Було опубліковано брошури С. Полинського «Про бідність», «Про хліборобів» та самого Драгоманова «Про те, як наша земля стала не нашою», що як одна серія склали енциклопедію українського селянського соціалізму [2, с. 188]. Це насправді була перша політична серія «Громади», призначена для пропаганди серед мас, зокрема селянства. Друга серія політичних брошур призначалася для інтелігенції, «панської публіки, всеросійської і всеслов'янської». Протягом 1876–1877 рр. вийшли друком такі брошури М. Драгоманова: «По вопросу о малорусской литературе», «Турки внутренние и турки внешние», «Внутренне рабство и война за освобождение», «Детоубийство, совершаемое русским правительством».

У Чернігові при товаристві «Руська бесіда» починає видаватися «Бібліотека для молодежи, селян і міщанства» (1855–1894). Редактором її був О. Попович, співробітником Ю. Федькович. Щодо останнього, І. Франко писав, що тільки в похилому віці під впливом пробуджуваного національного духу на Буковині Федькович ожив, і, взявшись за редагування народної газети «Буковина», розміщував у ній та в «Бібліотеці для молодежи» численні повісті, байки, вірші [13, с. 178]. Усього в «Бібліотеці» вийшло друком 120 чисел.

У 1886 р. Руське педагогічне товариство, засноване цього ж року у Львові, в серії «Бібліотека для молоді» починає друкувати белетристичні та науково-популярні видання. До 1906 р. вийшло друком 118 випусків, серед яких: В. Чайченко «Олеся», «Могутній Комар Сірко», «Перший коваль», «Грицько», «Що страшніше» (1895); О. Макарушки «Китиця стихами і прозою», «Короткий огляд русько-українського письменства: від XI–XVIII ст.», «П'ятко. Дарунок для дітей» (1896); С. Коваліва (1899); М. Коцюбинського «Оповідання» (1901), А. Кримського «Переклади» (1900); М. Пачовського «Народні думи» та ін.

У цьому ж 1886 р. створена «Руська історична бібліотека» — серія збірок, монографій і праць з української історії, здебільшого перекладного характеру (24 томи). Заснована серія за редакцією О. Барвінського за участю О. Кониського. У 1886 р. в Тернополі вийшло друком 15 томів. У 1894 р. у зв'язку з перенесенням роботи щодо видання бібліотеки, у Львові її продовжило НТШ.

Діяльність «Руської історичної бібліотеки» припадає на добу культурно-національного відродження в Україні — кінець XIX — початок XX ст. і тут же почалося становлення національної культури (1780–1830). Саме період зародження нової української культури характеризується посиленням інтересом до історичної минушини рідного народу, його побуту й мистецьких здобутків. Згодом у 1840 — 1880 рр. розпочалося долучення української культури до загальнослов'янського та світового культурного процесу, яке закінчилося її утвердженням як культури світового рівня в 1890–1910 рр., і характеризувалося великими досягненнями, що сприяли утвердженню національної свідомості та самосвідомості українського народу.

Зважаючи на обрану тематику видань для «Бібліотеки», О. Барвінський усвідомлював необхідність формування саме історичної свідомості суспільства через свідомість і самосвідомість кожного її громадянина й саме через висвітлення минувшини.

А. І. Белей разом з І. Франком започатковують видання серії «Дрібна бібліотека». Останній уважав, «що ліпше дати бодай невеличку бібліотеку белетристики для ширшої галицької публіки, а для тіснішого кружка стягнути поволі найкращі наукові діла, на підставі котрих мож би відтак перейти до популярно-наукових видань» [13, с. 57–58].

Із середини 1880-х рр. нова хвиля утисків та принижень порушує ритм книговидавничого життя України. А в 1893 р. з великими труднощами за свої кошти починає друкувати в серії «Жіноча бібліотека» збірник «Наша доля» Н. Кобринська, українська письменниця та громадський діяч, організатор жіночого освітнього і громадського руху в Галичині. Перший випуск цього збірника надрукований у м. Стрий (1893), а другий і третій — у Львові (1895, 1896).

У 1894 р. Б. Грінченко організував у Чернігові перше видавництво, що постійно переслідувалося правлячим урядом, хоча видавало серед книг і багато науково-популярних.

У цьому ж році в Коломиї виходить друком «Бібліотека для рускої молодежи» із серії популярних брошур, яку видає Ю. Насальський, український письменник, перекладач, журналіст, видавець, культурно-освітній діяч.

Разом із серіями книжкових видань «Дрібної бібліотеки» та «Провісти» «Бібліотека для рускої молодежи» відіграла помітну роль у самоосвіті молоді [12, с. 180].

Ще одне видавництво, організоване в 1893 р. в Києві — «Вік», за участю О. Лотоцького, С. Єфремова, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Дурдиківського, пізніше В. Прокоповича й інших, проіснувало до 1918 р. опублікувало, незважаючи на несприятливі цензурні умови, 140 назв з 56000 примірників белетристичних та популярних книг. Особливо важливими є видання українських класиків та три томна «Антологія української літератури» [4, с. 280].

Здійснювали друк науково-популярних книг і «Громади» в Одесі, Києві та Харкові (зокрема гурток Гната Хоткевича), а також Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг (Благотворительное общество издания общепользных и дешевых книг), яке було змушене працювати в надзвичайно важких умовах цензурних утисків у Петербурзі.

Не викликає сумніву, що М. Грушевський знав і розумів значення друкованого слова для формування світоглядних орієнтацій читача. І. Крип'якевич свого часу писав, що «праця двох людей Галичини в українському світі Михайла Грушевського та Івана Франка стала основою для всеукраїнського єднання». Саме ХІХ ст., на думку І. Крип'якевича, було епохою діяльності інтелігенції. Вона доходила до національної свідомості поступово, «спершу за головне поле своєї діяльності вона вважала письменство і науку, що найяскравіше могли виявити самобутність української культури, ...пізніше інтелігентна верхівка перейшла до освідомлення народної маси, в народі відкрила великі сили революційні, що скупчувалися коло економічних і соціальних питань. Спираючися на маси і організовуючи їх, інтелігенція розвинула в собі політичний інстинкт і перейшла до активних наступів» [4, с. 294].

Стисло розглянувши друк та розповсюдження українських науково-популярних видань ХІХ ст. як одного з видів літератури тогочасного суспільства, можна сказати, що соціальна інформація (в цьому разі українські науково-популярні видання) є віддзеркаленням існуючої на той час соціальної практики, яка «відкриває» найзагальніші закономірності історичного процесу, що відбулися в культурі аналізованого періоду, а, отже, дозволяє розкрити ще одну інформаційну складову культурогенезу.

Адже аналізуючи формування, видання та розповсюдження українських науково-популярних видань ХІХ ст., по-перше, спостерігаємо в них соціальну інформацію як відображення всієї системи соціальної практики, всіх суспільних явищ і процесів; по-друге, тільки на вищезгаданій основі можна говорити про відбиття в соціальній інформації закономірностей розвитку соціуму; по-третє, йдеться про таку глибину відображення цих тенденцій, яка дозволяє сформувати певний соціокультурний образ і відповідний генотип суспільства як продукт його історичного розвитку.

І, зрештою, подібне дослідження обґрунтовує розуміння: соціальна інформація завжди пов'язана з наявним соціальним буттям та закладеними в ньому потенціями.

Аналіз накладів українських науково-популярних видань, роботи видавничих колективів, книгопоширюючих осередків ХІХ ст. вможливають продовжити тему дослідження для відтворення цілісної картини в розвитку української культури.

Список літератури

1. Ваганова О. В. Україна в світовому культурно-інформаційному дисбалансі / О. В. Ваганова // Світова цивілізація і міжнародні відносини. — 2002. — № 1 (3). — С. 148–152.
2. Гошовська В. А. Становлення української соціал-демократичної думки кінця ХІХ — початку ХХ ст. (Проблема світогляду і національних особливостей, теоретичного осмислення на сторінках преси) / В. А. Гошовська. — Х. : Основа, 1997. — 280 с.
3. Грицак Ярослав. Нарис історії України. Формування модерної української нації ХІХ — початку ХХ століття / Ярослав Грицак. — К. : Світ, 1996. — 512 с.
4. Енциклопедія українознавства. — Т. 3. — Львів : Вид-во НТШ, 1994. — С. 1050.
5. Кастролина Л. К. Проблема психології літератури и ее значения для теории и практики редактирования / Л. К. Кастролина // Книга: Исследования и материалы. — Сб. 26. — М. : 1973. — С. 37–38.
6. Ківшар Таїсія. Український книжковий рух як історичне явище (1917–1923) / Таїсія Ківшар // Центр пам'яткознавства НАНУ та Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київський держ. ін-т. культури. — К. : Логос, 1996. — 340 с.
7. Козаченко Ант. Минуле книги на Україні: Історичний нарис / Ант. Козаченко. — Х., 1930. — С. 49.
8. Коновець О. Ф. Науково-просвітницький рух в Україні (кін. ХІХ — поч. ХХ ст.) // Популяризація науки в Україні. — К. : Хрещатик, 1992. — С. 7.
9. Реферат економічний доктора Євгена Олесницького, виголошений на вічі народном в Станиславові для 4 н. ст. липня 1892. Передрук з «Діла». — Львів : 1892. — С. 15.
10. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії / С. Рудницький. — Берлін, 1923 — С. 67.
11. Тимошик М. С. Історія видавничої справи: підручник для студ. вищ. навч. закл., які навчаються за спец. «Журналістика» і «Видавнича справа та редагування» / М. С. Тимошик. — К. : «Наша культура і наука», 2003. — 455 с.
12. Українська журналістика в іменах / За ред. М. Романюка. — Вип. 4. — Львів : 1997. — С. 180.
13. Іван Франко. Зібрання творів у 50-и томах / Іван Франко. — Т. 26. — К.: Наук. думка, 1984. — С. 166.

Надійшла до редколегії 19.03.2013 р.